

ARAB XATINING VUJUDGA KELISHI VA UNING TURLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12570922>

Amanov Xoshimjon Botirovich

“Imom Buxoriy” nomidagi

Toshkent islom institute

“Aqoid va fiqhiy fanlar”

kafedrasi kata o‘qituvchisi

Ibn Abbosdan (r.a.) hikoya qilinadi: “Arab lafzi va nutqida ilk bor yozgan zot Ismoil ibn Ibrohimdir (a.s.)”.

Birinchi xat yozgan Odamdir (a.s.) va u zotga yozuv ta’limini bergan Alloh Robbil izzadir. Chunonchi Qur’oni karimda **“(Alloh) Odamga barcha (yaratilgan va yaratilajak narsalarga tegishli) nomlarni o‘rgatdi”**¹⁷⁹, deb marhamat qilingan. (*Baqara, 31- oyat*)

(Makhuldan rivoyat qilinishicha) Ismoilning (a.s.) farzandlaridan bo‘lgan Nafis, Nazr, Taymo va Davmalar arab yozuviga birinchi bo‘lib asos solgan bo‘lib, ular harflarni bir-biriga ulab yozishni joriy qilganlar, hatto *alif* bilan *ro* ni qo‘shib yozganlar. Bu (harf)larni alohida shaklda Hamis va Qaydorlar farqlab yozganlar. Bu ikkisi ham Ismoilning (a.s.) avlodlaridan bo‘lgan¹⁸⁰.

Ali ibn Burhoniddin Halabiy “Siyrat as-sahih” (Ishonchli tarix) asarida: “Arabiy xatda birinchi bo‘lib yozgan kishi Ismoilning (a.s.) o‘g‘li Nizor ibn Ma’d ibn Adnondir” degan.

Mas’udiy¹⁸¹ aytadi: “Arabiy xatning birinchi tuzuvchisi Mahsan ibn Jandal ibn Ya’sob ibn Madyanning avlodlari bo‘lib, ular Adnon ibn Add ibn Adadga tushgan edilar. Ularning ismlari Abjad, Havvaz, Hutti, Kalaman, Saufas va Qarashat bo‘lgan. Ular o‘zlarining ismida ishtirok etgan harflarni hisobladilar va yana ismlarida mavjud bo‘lmagan harflarni ham topdilar. Bular – sa (ث), xo (خ), zol (ذ), zod (ض), zo (ظ), g’ayn (غ) harflari edi. Bu harflardan ham yana ikkita Saxxoz va Zazzog’ so‘zlarini yasab o‘z ismlarining qatoriga qo‘shib qo‘ydilar. Shu bilan hijoiya (alfavit) harflari to‘liq bo‘ldi”. Ba’zi rivoyatlarda keltirilishicha, bular

¹⁷⁹ Qarang: Muftiy Usmonxon Alimov. Tavsiri irfon. I-III Juz. T.: Sharq, 2012. – B. 50; Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim ma’ nolar tarjima va tafsiri. Toshkent, 2009. -B. 6.

¹⁸⁰ Muhammad Tohir ibn Abdulqodir al-Kurdiy. Tarix al-xat al-arabiy va adabihi. -B. 17.

¹⁸¹ Ali ibn Husayn ibn Ali Abul Hasan al-Mas’udiy sahoba Abdulloh ibn Mas’udning (r.a.) zuryodidan. Shayx Muhammad ibn Yahyo (muhaddis olim) Shamsiddin u haqda shunday degan: “U Bag’dodliklardan hisoblanadi. Bir muddat Misrda yashagan. Tarixshunos, ajoyib va g’aroyib, qiziqarli hamda nodir voqea va hodisalarning bilag’oni, sayohatsevar odam edi. Hijriy 346 yilda vafot etgan”.

Madyanning podshohlari bo'lib, ularning raisi Kalamani deb atalardi. Hammalari Shu'aybning (a.s.) qavmidan bo'lib, barchalari "zulmat kunida" halok bo'lganlar. "Zulmat kuni" ya'ni qattiq issiqdan keyin qop-qora bulut keldi, yomg'ir o'rniga olov yog'di va barchalari kuyib ketdi. (Madyan qirilib ketgan arab qabilalaridan biri bo'lib, ularning erlari Aqaba qo'ltig'idan Turi Sinoga qadar cho'zilgan). Kalamunning qizi otasiga atab marsiya yozgan va bu saqlanib qolgan. (Qanday qilib bu qiz qavmi bilan birga halok bo'lmay, tirik qolganining sababini bilmayman", deb yozadi Mas'udiy).

Maqriziy: "Birinchi xattotlik qalami bu - Himyar va Od podshohlarining qalamlaridir", degan. Tarixi ibn Xaldun (807 vaf.) kitobning birinchi juzida qo'shimcha ravishda buyuk amir hamda mohir xattot Shakib Arslon shunday yozadi: "Evropalik olimlar, shu jumladan olmoniyalik sharqshunos olim Martis Olmoniy ham quyidagi fikrni bildirdilar: iograf harflardan keyin harflar bilan yozish Yamanda vujudga kelgan. Yozishni finikiyaliklar ixtiro qilgan degan fikr mashhur bo'lsa-da, lekin bu fikr to'g'ri emas. Balki birinchi bo'lib yamanliklar kitobat (yozish)ni ixtiro qilganlar. Martisning aytishicha, finikiyaliklar o'zlarining yozuvini yamaniy arab yozuvi asosida bino qilganlar. Yunonlar esa finikiyaliklardan olgan, o'z o'rnida rimliklar yunonlardan olgan. Dunyoda kitobatni ular qo'lga kiritganlar va mana shu e'tibor bilan ular yozuv madaniyatiga asos solgan".

Ibn Xaldun muqaddimasining "Xat va kitobat insoniyatning kashfiyotlaridandir" ("Fasl annal xatto val kitobota min addodis sino'il insoniya") bobida shunday deydi: "Arab xati Tabobi'alar davlatida benuqson va afzallikda maromiga etib bo'lgan edi. Bu davlat madaniylashib, dabdabali hayot kechira boshlagach, u "xat ul-humyariy" deb atala boshladi va Oli Munzir davlatidan bo'lgan tabobi'aning aslzodalari Iroq erlarini egallab, arab mulkini kengaytirgach bu xat Hiyraga ko'chdi. Biroq ularning yozuvlari tabobi'alarnikichalik a'lo darajada emas edi.

Toif va Quraysh ahli yozuvni Hiyraliklardan o'zlashtirganlar. Aytilishicha, Hiyraliklardan kitobatni o'rgangan kishi Sufyon ibn Umayyadir. Yana bir rivoyatda bu kishi Harb ibn Umayya bo'lgan va u kitobatni Aslam ibn Sadradan o'rgangan, deyiladi. Mana shu haqiqatga yaqin gapdir. Hijoz ahli kitobatni Hiyradan, ahli Hiyra esa tabobi'alar va Humyardan o'rganganlar, degan so'z eng munosib so'zdir. Humyarliklarning yozuvi musnad deb atalgan va harflari bir-biridan ajralib yozilardi. Ular yozuvlarini o'zlaridan boshqa hech kimga o'rgatmas edilar".

Arab xatining turlari. 28 harfdan iborat bo'lgan arab alifbosining dastlabki shakli *xatti ma'qaliy* deb atalgan.

Ma'qaliy xati ko'fiy xatigacha bo'lgan qadimiy yozuvlardan bo'lib, u harflari butunlay tekis – yoyiq, tik chiziqlar bilan ifodalangan bo'lib, hech bir harfida dumaloq shakl bo'lmagan va shu jihatlari bilan ko'fiy xatidan ajralib turadi.

Bu xatni “ma'qaliy” deyilishiga sabab shuki, 623 milodda shu nom bilan ataluvchi ikkita shaxs yashagan – biri Makkada Ma'qal ibn Sinon al-Asjiy, ikkinchisi Basrada Ma'qal ibn Yasor al-Muzaniylarning biriga nisbat berilganligini bildiradi. Ammo uzoq iste'molda bo'lmagan, shuhrat qozona olmagan. VII asrdan boshlab uning o'rnini arab yozuvining eng qadimiysi va eng mashhuri hisoblangan *xatti kufiy* egallaydi¹⁸².

Kufiy xati. Arablar fath qilingan erlardagi devonlarni arablashtiruv va tartibga solishdan avval barcha musulmonlar uchun o'qishga oson bo'lgan yozuvni tanlash ustida bosh qotiradilar. Natijada kufa ahli o'rgangan xat turining aniq va chiroyliroq bo'lgani sabab boshqa shaharlarda joriy xat turlaridan ko'ra ushbu xat turini tanlaydilar. Shunday qilib, kufiy xati davlatning barcha nohiyalarida qo'llaniladigan yozuv turiga aylanib qoldi. Bu xat nuqtalardan xoli bo'lib, o'zining soddaligi va bezaklardan xoliligi bilan ajralib turadi. (Ilovadagi 1-rasmga qarang)

Bu yozuv turi geometrik shakllarga asoslangan bo'lib, yozuvda faqat to'g'ri va doiraviy chiziqlar qo'llanadi. Bu xat turidan asrlar davomida boshqa turli xil arab xatlari vujudga kelgan. Har asrning kufiy xati turlicha o'zgarib, turli viloyatlarda uning turli xil shakli qo'llanganligi hamda u ishlatilgan asr va mintaqaga qarab, unga turli nomlar berilgan (masalan, V asr kufiysi, VII asr kufiysi, mamluklar kufiysi, andalus kufiysi). Shu zaylda undan etmishdan ortiq shu turdagi xat tarqaladi.

Bu xatni *kufiy xati*, deb nomlanishi haqida bir necha fikrlar bor:

- a) Kufa shahrida ijod etilgani uchun Kufaga nisbati berilib «kufiy» deyilgan¹⁸³;
- b) Zamonamiz olimlaridan Buxorolik mashhur xattot Abdulg'ofir Razzoq Buxoriy esa bu haqda shunday deganlar: “Ikki dunyo saodati bo'lmish Qur'oni karim ham mana shu xatda bitilgan. Hazrati Usmon (r.a.) boshchiligida Qur'on kitobat qilindi va bir necha nusxada ko'chirtirildi. U zot Qur'onni mana shu asl nusxadan ko'chirishni buyurdilar. Shulardan bir nusxasi Kufa shahriga yuborilgan. Keyinchalik Iroq, Xuroson, O'rta Osiyo xalqlari mana shu Kufa shahriga yuborilgan Qur'ondan nusxa ko'chirganlari uchun u “Kufiy Qur'on” va “Kufiy xati” deb atala boshladi va shunday qilib, “kufiy” atamasi xat olamiga kirib qoldi.

¹⁸² Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. (23- bet) Toshkent. “Fan” nashriyoti, 1971. 10.b.t.

¹⁸³ Habib Isfahoniy Xat va xattoton//Toshbosma. Istanbul. 1887. O'z FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi ShI– № 3640.

Shuningdek, ummaviylar zamonida VII asr oxirida tangalar kufiy xatida zarb qilina boshladi. Keyinchalik kufiy xatiga nuqtalar, e'roblar (zamma, fatha, kasra) qo'yildi. Tafsir, hadis, fiqh, aqoid, tarix ilmlarining shiddat bilan rivojlanishi xat yozishning ham tez, ravon va qulay bo'lishini taqozo qilar edi. Kufiy xati esa ancha murakkab bo'lgani uchun zamon talablariga to'la javob bera olmasdi. Ilohiy ilhom orqali kufiy xati asosida paydo bo'lgan arab xatining birinchi ixtirochisi bag'dodlik Abu Ali ibn Muqla (vaf.338/950 y.) hisoblanadi. Ibn Muqla ma'qaliy (kufiy) xati asosida arab yozuvining etti xil asosiy turini ixtiro etgan. Bu kishidan keyin Shayx Jamoliddin Yoqut Jazoiriy (277-397/891-1007 y.y.) (alayhi rahma val mag'fira) Ibn Muqla ta'limoti asosida muhaqqaq va mashhur olti xatni mukammallashtiradi. Shuningdek, u nasx xatining ixtirochilaridan biridir. Manbalarda qayd qilinishicha, Shayx Jamoliddin Yoqut Qur'oni karimni *yoqut* xatida forsiy tarjimasi bilan birga ming adad ko'chirgan. Keyinchalik Ibn Bavvob (vaf.mil.1022 y.) ham xat uslubining go'zalligini mukammallashtiradi va 36 xat turidan 17 xilini ixtiro qiladi. Buyuk xattot Yoqut (XIII asr) va boshqa ulug' xattotlar arab yozuviga sayqal berib, ularning yanada mukammal, jozibador bo'lishiga o'zlarining bebaho hissalarini qo'shganlar, xatdagi uslublarni oxiriga etkazib, takomillashtirganlar".

Xat va kitobat san'ati haqidagi barcha risolalarda xabar qilinishicha, *ma'qaliy* va *kufiy* xati asosida arab yozuvining san'atkorona yaratilgan olti xil asosiy uslubi maydonga kelgan. Ular quyidagilar:

1. **Suls xati** - to'rt bahrasi tekis, ikki bahrasi yumaloqdir.
2. **Nasx xati** ixtirochisi mashhur san'atkor xattot Ibn Muqla' hisoblanadi.
3. **Muhaqqaq** - bir bo'lak qismi tekis bo'lib, qolgan bo'laklari yumaloq shakldadir.
4. **Rayhoniyy xati** - muhaqqaqdan kelib chiqqan. Muhaqqaq va rayhoniyy xatining ixtirochisi Ibn Bavvob bo'lgan.
5. **Tavqe' xati** - yarim tekis, yarim yumaloq chiziqdan tashkil topgan.
6. **Riqo' xati** - ko'pchilik harflari bir-biriga qurama qilib yoziladi. Tavqe' va riqo' ixtirochisi ma'lum emas.

Ayrim olimlar ta'liq xatini ham bu olti xat yoniga qo'shib, asosiy xat uslublarini etti tur qilib ko'rsatadilar. Ta'liq xatining ixtirochisi Abul'ol nomli shaxs deb ko'rsatganlar. Tekshirib ko'rilganda Abul'ol ixtiro etgan ta'liq xatining grafik asoslari kufiy xatidan kelib chiqib, bu xat forsiy matnlarni yozish uchun ixtiro qilingan. Ko'pchilik olimlarning fikricha, *muhaqqaq* birinchi uslub, *rayhoniyy* xati undan kelib chiqqan. Suls uchinchi uslub, *nasx* xati undan kelib chiqarilgan. Beshinchi uslub hisoblangan *tavqe'* xatidan so'nggi oltinchi xat *riqo'* kelib chiqqan. Bu xat uslublarini quyidagi chizmada ko'rish mumkin:

Mazkur xatlarning har biri alohida o‘rinlarda qo‘llanilgan:

muhaqqaq – qasida va she’rlar yozishda;

suls – ilmiy asarlar va xat yo‘l-yo‘riqlarida;

rayhoniyy va nasx – qissa va xabarlarida;

tavqi’ – buyruq va farmonlarda;

riqo’ – maktublarda ishlatiladi.

Bu olti asosiy uslubning har biri ingichka va yo‘g‘on qalamlarda yozilishi natijasida yana o‘n ikki xil xatni tashkil etgan.

1. Muhaqqaq. Bu xat turida harflarning ko‘proq qismi tekis, tikka chiziqli shaklda harflar uzun yoziladi. Barcha harflarning tugash qismi, uchi ingichka bo‘lib tugaydi, qolgan bo‘laklari dumaloq shakldadir. Shuning uchun bu xatning ma‘qaliy va kufiy xatlariga o‘xshashligi boshqa xatlarga nisbatan ko‘proqdir. Shu sababdan Ibn Muqla boshqa turdagi xatlardan birinchi deb bilgani uchun bu xatga *muhaqqaq* deb nom bergan. (Ilovadagi 2-rasmga qarang)

2. Rayhoniyy. Kufiydan kelib chiqqan bu xatning yozilishi shakl jihatidan rayhonga o‘xshash bo‘lib, aylanma shaklli harflar suls xatiga qaraganda yotiqroq va cho‘ziqroq yoziladi. Rayhoniyy xatning ixtirochisi Ibn Bavvob (vaf.mil.1022 y.) bo‘lgan. (Ilovadagi 3-rasmga qarang)

3. Suls. Aholining ijtimoiy sharoiti va san‘atning gullab-yashnashi bilan kallegrafiya talablari yana oshdi. Endilikda bir-biriga asosan o‘xshash bo‘lgan xat turlaridan sezilarli farq qiluvchi yangi xat turiga ehtiyoj tug‘ildi. Shu yo‘sinda suls

xati vujudga keldi. Xatning bu turi masjid va madrasalar peshtoqlarini bezay boshladi. Suls xati – harflarni bir-birining oralariga joylab, san’atkorona kompozitsiyalar tuzish yo’li bilan har xil chiroyli shakllar yasash imkoniyati bo’lgani bilan ajralib turadi. Bu xatda bezak belgilar ham katta ahamiyat kasb etadi. Suls – bir narsaning uchdan bir hissasi yoki uchinchi hissasi, demakdir. Suls xati deyilishiga sabab shuki, bunda qalamning uchinchi hissasi ishlatiladi yoki suls xati ta’limida qalamning uchdan bir hissasi ko’proq ishga solinadi. Mazkur yozuv uslubida “alif”, “dol”, “lom” harflari gajakli bo’ladi. Boshlanishda tikka chiziqning uch qismi changaksimon boshlanib, oxiri nafis burama bilan tugaydi. Ibn Bavvob birinchi bo’lib suls xati harflari shaklining nuqtalariga asoslangan va suls xatining grafik asoslarini ixtiro etgan.

4. Nasx. “Nasx”ning lug’aviy ma’nosi “o’chirish, bekor qilish” demakdir. Bu xat turi ixtiro qilingandan to hozirgi kungacha xattotlar tomonidan keng qo’llanilib kelinadi. (Ilovadagi 4-rasmga qarang)

Islom madaniyati taraqqiy topib boshlagach, kompozitsion san’at turlari bo’lmish naqsh va o’ymakorlik san’atlari keng tarqaldi. Musulmon san’ati ahli bu ruhni yozuvga ham olib kirishga harakat qilib, yangi xat turlarini kashf qila boshladilar va ularga ko’proq bezakli shakllar berishga urindilar. Oqibatda xattotlikda muayyan qoida va normalar ishlab chiqildi. Bu xat turlari oldingilaridan farqli o’laroq geometrik shakllarga emas, balki nafis og’ma shakllarga asoslangan.

Bu xayrli ishlar boshida abbosiylar davlati vaziri Ibn Muqla (vaf. 328 h.) turadi. Shunday qilib, o’z tuzilishi va ko’rinishi bilan avvalgi kufiy xatidan ancha farq qiluvchi yozuv turlari kashf etildi. Ularning boshida nasx xati vujudga kelib, (bu xat turida) ilgari mus’haflar I asr kufiysida bitilgan bo’lsa, endilikda ular yangi kashf qilingan nasx xatida yozila boshladi. Bu xat turi yuzaga chiqib, shuhrat qozongandan keyin boshqa xatlarning barchasi “mansux” qilingan, ya’ni ishlatishdan qoldirilgan. Nasx xati tez va ravon yozilgani, ko’zga go’zal va bejirim tashlangani uchun ham u matbaalarda chop etiladigan kitoblarda asosiy yozuv vazifasini o’tagan. Hozirgi davrda eng keng tarqalgan yozuv bo’lib, bu xatdan zamonaviy matbuot va adabiyotlar chop etishda foydalanilmoqda.

Ilmiy adabiyot va qo’lyozmalarda ko’p uchraydigan *g’ubor* xati nasx xatining mayda qalamda yozilishidir. Matnlar maxsus raqamda juda mayda qilib yozilgani uchun *g’ubor* deb aytilgan. *G’ubor* xatining ixtirochisi – mashhur xattot *Said Qosim* bo’lib, u bir dona guruchga mazkur xat bilan Ixlos surasini yozgan.

5. Tavqi’. Xatning yarmi tekis, yarmi yumaloqroq chiziqdan tashkil topgan bu yozuv turi ma’qaliy va kufiy xatlariga o’xshaydi. Tavqi’ deyilishiga sabab shuki,

ilgari qozilar qozixona hujjatlarining boshiga yoziladigan so'zlarni shu xat bilan yozganlar. Qozilar va hokimlar hujjatlarni tavqi' xati bilan imzolaganlar (Idora va mahkamalarda farmonlarga, maktublarga, qo'lyozmalarga tavqi' uslubida imzo qo'yilgan).

6. Riqo'. Riqo' "ruq'a" so'zining ko'pligi bo'lib, qog'oz parcha, maktublar demakdir. Riqo' xatida harflar bir-biriga qurama qilib yoziladi. Bu yozuv turi usmoniylar hukmronligi davrida katta shuhrat qozongan va keng tarqalgan. Ko'pincha, maktublar, kishilarga yuboriladigan nomalar shu xat bilan yozilgan. Tavqi' va riqo' xatlarining ixtirochisi ma'lum emas.

7. Ta'liq. Ta'liq osilib turuvchi, ilingan yozuv ma'nolarini anglatadi. Bu xat aslida riqo' bo'lgan. Uni har kim turli shakllarga aylantirib, undan bir ravish ixtiyor qilgan. XV asrda paydo bo'lgan bu yozuv turidan, asosan, rasmiy va shaxsiy xatlar yozishda, hujjatlar bitishda foydalanganlar. Mazkur yozuv harflari yuqoridan chapga kengroq holda yoziladi. (Ilovadagi 5-rasmga qarang) *Xoja Tojiddin Sulaymon* shu uslubni ixtiro qilgan kishilar jumlasidandir. Bu kishi ixtiro qilgan ta'liq xati riqo' xatining shoxchasidir. Bu xat insho va maktublarga tegishli bo'lib, munshiy (insho yozuvchi)lar uni cho'zib yozganlar. Ayrim olimlar ta'liq xatining ixtirochisi *Abul'ol* nomli shaxs deb ko'rsatganlar. Abul'ol ixtiro etgan ta'liq xatining grafik asoslari kufiy xatidan kelib chiqqan bo'lib, bu xat forsiy matnlarni yozish uchun ixtiro qilingan. Yuqoridagi xat turlari xattotlar tilida "Al-Xutut as-sab'a" ("Etti xat") deb yuritiladi. Xattotman, degan har bir inson shu xatlarni bilishi zarur bo'lgan¹⁸⁴.

Yuqorida zikr qilingan etti xatdan tashqari mashhur bo'lgan xatlar ham talaygina. Devoniy xati ham shular jumlasidandir.

Devoniy xat. Usmoniylar davlati tugatilishi davrida sulton farmonlari va davlatning devonlaridagi hujjatlar va vasiqalar uchun ishlatiladigan maxsus xat turi yuzaga keladi va devoniy xati deb nomlanadi.

Qalam yurgizishga, harflarining shakliga ko'ra ushbu xatdan ajralib chiqqan xat turi bo'lib, u jaliy devoniy (yoki gulli devoniy) deb ataladi. Agar devoniy xatida harflar orasidagi cho'ziqlar bo'sh qolsa, jaliy devoniyda ushbu bo'shliqlar bezak shakllar bilan to'ldiriladi.

Ijoza xati. Bu xat turi nisbatan kam ishlatilib, u rayhoniy xatining rivojlantirilgan formasi sanaladi. Undagi harflar *xatti suls* va *xatti nasx* harflarining qorishmasidan yasalgan.

¹⁸⁴ Abdulg'afur Razzoq Buxoriy. Husnixat durdonalari (Nasta'liq xati qoidalari) Toshkent. Movarounnahr. 2008. B. 4.

IX-X asrlarda ilk xattotlardan Ibrohim Sikiziy, Yusuf Sijistoni, Ibn Bavvob va boshqa ustodlar o'ttiz olti tur xatni ixtiro etishgan.